

KOROMPAY H. JÁNOS

Arany Juliska és Rozgonyi Piroska

Az Arany család levelei és a *Toldi szerelme*

A *Toldi szerelme* első kéziratának címlapján az áthúzott *Daliás idők* alatt a következő bejegyzés található: „Ez részint cassálva, részint beolvastva az 1863 dec. végén kezdett *Toldi Szerelme* című k[öltői]. beszélybe, mely, ha isten segít utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.”¹ A tisztázat második énekének elejéhez ezt írta Arany: „Ez a szerkezet végkép 1863-ban állapítva meg. Közbe jött, más irányban induló 2–3 dolgozat.”² Mindez azt mutatja, hogy érvényét veszítette a *Daliás idők* 1854-ben írt második kísérlete, amelyben Toldi – Szigligeti drámáját követve – sisakot és páncélt cserélt ugyan Tar Lőrincsel, de a párviadalok után ő jegyezte el Rozgonyi Piroskát.

Arany Juliskáék 1865 nyarán született kisleánya a Piroska nevet a költő javaslatára kapta, aki a szülők kérésére így válaszolt: „hogya a létező, létezett és létezhető, vagy képzelhető nevek közül melyik legyen az én kis unokám »jegye«? [...] De ha már kész volna az a munkám, amelyről nem tudom, kész lesz-e valaha: (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: Szél Pi-roska.”³

Arany ekkor nem gondolhatott arra, amit Toldy Ferenc írt neki 1851-ben a *Daliás idők* első énekének ismeretében a mű folytatásáról és a Rozgonyi lány lehetséges sorsáról: „A kedves Piroskának suo tempore [azaz a maga idejében] meg kell halnia.”⁴

A *Toldi szerelme* impurumának bejegyzése szerint „1867. nyáron”,⁵ másfél évvel Arany Juliska halála után alaposan megváltozott a költő számára a négy évvel azelőtt javasolt név jelentése: „*Piroska*... ez a név! jaj nekem, ez a név!”⁶ A VI. ének első szavaként leírt, a Tompának elküldött levélben egyszer,⁷ a tisztázatban pedig kétszer

¹ „N°-2. ez lett a *Toldi Szerelme*”, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 506.

² „*Toldi Szerelme. Elbeszélés Tizenkét énekben*”, OSzK Kézirattár, Quart.Hung. 1534, 8.

³ Arany János Szél Kálmánné Arany Juliskának, Pest, 1865. júl. 25. = ARANY János levelezése (1862–1865), s. a. r. Új Imre Attila, BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János, SZÖRÉNYI László, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei XVIII), [a továbbiakban AJÖM XVIII.] 620.

⁴ Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1851. máj. 2. = ARANY János levelezése (1828–1851), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei XV), 367.

⁵ „N°-2. ez lett a *Toldi Szerelme*”, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 506, 46.

⁶ Az Arany János művei most készülő kötetekben még nem szereplő idézetek a következő kiadásból valók: Arany János összes költeményei, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2018.

⁷ Arany János Tompa Mihálynak, 1868. febr. 14. = ARANY János levelezése (1866–1882), s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HITES Sándor, LENGYEL Réka, Bp., Universitas – MTA

aláhúzott *Piroska* kiemelt helye,⁸ valamint a kurziválás által mindkét Piroskára, a *Toldi szerelme* nőalakjára és Arany unokájára vonatkozik. A második versszak már egyértelműen ezzel kezdődik: „Piroska! leányom kis árva leánya! / Kedvesem egyetlen kedves maradványa!”

A „Ki neved a költő álmaiból vetted” sor megmagyarázni látszik az attól való félelmet: nehogy a név és a sors összefüggése megvalósulhasson:

Baljóslatu névvel jöttél te világra!
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka,
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászbán,
Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!

E sorok szerint a mű és az abban szereplő név viselője között valamilyen fatális kapcsolat állhat fenn. A „Baljóslatu” szónak a *Murány ostromában* is megvan az előzménye: péntek lévén „Nem ültek menyegzőt e baljós nap miatt”; sőt ugyanitt az átkaival járó név is szerepel. Szécsi Mária mondja Veselényiről:

Ah! a világ előtt – ilyen úton győzve –
Engem kárhóztos árulás szeplőz be,
És míg őt dicsővé teszi a szerelem,
Én varázsló névnek átkait viselem.⁹

A *Daliás idők* időszakából fennmaradt *Toldianában* található, *Pro memoria* című jegyzetében ezt írta Arany: „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10. parancsolat: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban harmad és negyed iziglen. Mi ez más mint némileg fátum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más mint fátum? – Ezen fel nem akadok.”¹⁰

Mit jelent az, „Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászbán, / Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!”? Arany 1866 januárjában két verset írt Juliska sírkövére, és vejétől, Szél Kálmántól várta a kettő közötti választást.¹¹ Ercseynek küldött leveléből derül ki, hogy ő jobban szerette volna „a distichonos feliratot”, ám – írta –, „erre nézve egy meggondolandó körülmény van. Isten ne adja, de nincs kívül a lehetőség határán,

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Arany János Összes Művei XIX.) [a továbbiakban AJÖM XIX.], 161.

⁸ „*Toldi Szerelme. Elbeszélés Tizenkét énekben*”, OSzK Kézirattár, Quart.Hung. 1534, 8. – A lap szélén, ceruzával kihúzva: „1867 nyarán, de ugyan akkor félben maradt. Leányom † 1865 dec. végén.”

⁹ ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 211, 167.

¹⁰ *Toldiana*, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 505.

¹¹ Arany János Szél Kálmánnak (elveszett), Pest, 1866. jan. 25. = AJÖM XIX., 11.

hogy azt a föliratot nem lehetne oda tennünk. Mi egy kisdéd élete: s két-három hó alatt nem történhetik-e olyasmi, hogy az a felirat nem lesz alkalmas többé!!”¹²
A disztichonos vers ez volt:

Férj, szüle, testvérnek szakad érted szíve, Juliskám!
Csak, ki legárvább lőn, egy mosolyog: csecsemőd.
Benne mi kárpótlást keresünk nő, néne, leányért;
Jaj neki: búra ha nő, hol keres édes anyát!

Arany János Rozgonyi Piroska készülő és csak a XII. ének végén bekövetkező halálától féltette unokáját. Toldi az V. ének végén fedezi fel saját nagy hibáját, amelyet elkövetett:

Most látja először – igazán most tűne
A bajnok elé rút, rettenetes bűne,
Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

Ugyanennek az éneknek utolsó sora szerint Toldi is egyedül maradt:

S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.

Ha a VI. ének első szavát, a kettős jelentésű *Piroskát* visszavetítjük, vagy pedig ha az utolsó sort önmagában, előzményétől függetlenül értelmezzük, a mondat alánya Arany Juliska is lehet, aki mivel meghalt, nem láthatta többé kislányát. Számunkra, a mai olvasó számára érvényes lehet ez a jelentés, megkockáztathatjuk azonban azt a lehetőséget, hogy fölmerülhetett a költőben is, amikor az impurumban a következő oldalra másolta az előző lapon kitörölt szöveget, vagy amikor letisztázta a művet, hiszen ő volt saját művének első olvasója.

Tudjuk, hogy a nyelvet, így az általa leírt szöveget is kitüntetett figyelemmel kísérte a költő, a kritikus és a tanár Arany János. Levelezésében saját mondatainak idézhető sorozata jelenik meg, írás, újraolvasás és javítás szintjén, a humor önreflexiójában. Tompa Mihálynak írta: „Azonban akár mikor jöttök, csak jöjjetek, hozzon Isten mielőbb, mi ölelő karokkal (nehogy karókkal-t olvass) várunk”¹³ Szemere Miklósnak pedig: Sárosi Gyula „laute él Pesten, a mint hallom. (Nehogy a *laute* szót *lant*nak olvasd).”¹⁴ Ismét Tompának: „Azonban most elszenvedem sértésed

¹² Arany János Ercsey Sándornak, Pest, 1866. jan. 26. = AJÖM XIX., 12.

¹³ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1857. márc. 8. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, XVII) [a továbbiakban: AJÖM XVII.], 34.

¹⁴ Arany János Szemere Miklósnak, Pest, 1857. nov. 29. = AJÖM XVII., 128.

(még ha »sertés« volna is) a megvillanó kedv okaért”, és ugyanazon a lapon „Járom (mily szójáték van e szóban!) leczkeimet [!]”¹⁵

Tanítása szerint a fogalmazás egyértelmű kell, hogy legyen: „Szokni kell, hogy világosan fejezzük ki eszméinket”,¹⁶ és ez volt egyik poétikai normája: „Mondani épen azt, a mi kell, nem többet, nem kevesebbet.”¹⁷ Ezt a szabályt önmaga sem tudta megvalósítani, és olykor saját, nem egyszer szándékosan elkövetett hibáit leplezte le. E normájának ellentmond a *Piroska* név kurziválása és az említett sorok szándékos, illetve tudatosnak nem mondható kétértelműsége is.

A VI. ének eleje Piroskához szól; az eltávozott édesanyára, Arany Juliskára vonatkozó szakasz azonban, úgy tudjuk, nem tűnt fel senkinek, és tisztázása nem is látszhatott szükségesnek:

S te nem ismerhetted bús életed árát:
Amaz elporló szív teljes-egész tárát.

Szinte balladaszerű, ki nem fejtett célzás a személyes bevezetés végén szereplő zárlat; ez sem értelmezhető a maga részleteiben:

Soha ne értsd a bút, mely ide van írva:
Vigyük a te részed, mi öregek, sírba. –

„Ily rámában ohajtottam volna, hogy apai fájdalom emléke fennmaradjon” – foglalta össze Arany Tompának.¹⁸ De mi lehetett, mi volt Arany Juliska „szív”-ének, azaz érzelmi életének „teljes-egész” tára? Mi volt az, ami által őrá is vonatkoztatható lenne, vagy mint látható, lesz is a *Toldi szerelméből* idézett két sor:

Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

Eddig azt tudtuk – hiányosan, tisztázatlanul és félreértésekkel (beleértve a sajátjaimat is) –, hogy Nagykőrösön szerelmi csalódása volt, és hogy Szabó Sámuel, az erdélyi tanárember feleségül szerette volna venni őt, sikertelenül. Nemrég megjelent Olosz Katalin „*Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt*”: Arany Juliska és Szabó

¹⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1858. máj. 11. = AJÖM XVII., 196.

¹⁶ ARANY János, *Észrevételeim a január 16-án beadott versekre* = ARANY János, *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta–Nagykőrös–Budapest (1830–65)*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei XIII), 192.

¹⁷ ARANY János, *P. Virgilius Maro Aeneise* = ARANY János, *Prózai művek 2. 1860–1882*, s. a. r. Németh G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 480. Idézi és elemzi: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 86–96.

¹⁸ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. febr. 14. = AJÖM XIX., 160.

Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében című hosszú tanulmánya,¹⁹ amely az Arany-kutatás eddigi eredményeit kiegészítve és lényeges pontokon korrigálva megvilágítja ennek a kapcsolatnak részleteit, és amely mellékletként közreadja a Szabó Sámuelhez írt leveleket: a legtöbb, tizenegy Arany Juliskától származik (1859. szeptember 20-tól 1860. május 30-ig), Arany Jánostól kettő (1869. november 30. és 1860. június 20.), Gyulai Páltól kettő (1859. október 6. és 1860. június 14.), Szilágyi Sándortól egy (1859. augusztus 14.), Szabó Jánostól három (1859. július 21., 1859. augusztus 6., 1859. augusztus 14.), Arany Lászlótól kettő (1882. december 21. és 1888. november 23.), Heckenast Gusztáv felhívása (1860. október), Arany János felhívása (1862. október 15.). Felvilágosítást kapunk így Juliska életének olyan jelentős szakaszáról, amely Arany Jánosnak mint apának is elkerülhetetlen feladatokat szabott.

A most napvilágra került levelezés első újdonsága a terjedelem. Senki sem gondolta, hogy Juliskának ilyen hosszú ideig tartott az érzelmi küzdelem, és ez családjának, elsősorban apjának sokáig tartó felelősséget jelentett. Azt sem gondoltuk, hogy mindez összefüggött Juliskának a Csengery családnál való, 1859. október végétől 1860 áprilisáig tartó pesti tartózkodásával, sőt az Arany családnak 1860 októberében Pestre költözésével is.

A most közölt levelektől és azok értelmezésétől inspirálva lássuk azt, amit eddig tudtunk vagy véltünk tudni, azt, amit most tudtunk meg, és azt, ami ebből következhet a *Toldi szerelmére* vonatkozólag.

Szabó Sámuel Nagykörsön 1859 nyarán, feltehetőleg augusztus 8-án, megkérte Juliska kezét.²⁰ Ekkor a 18 éves leány érzelmileg foglalt volt: „Szerettem egy embert, fiatal könnyen hívő szívem minden szerelmével, tapasztalatlan, forró, szenvedélyes lelkem minden bizalmával”²¹ – írta Juliska három hónappal később, már Pestről, Szendrey Máriának, Gyulai feleségének. Az itt meg nem nevezett személy a nagykörsői református lelkész, Báthory Gábor fia volt.²² Szabó Sámuel leánykérésére – folytatta Juliska – „Hogy mit feleltem Apámnak, mikor Szabónak óhaját nyilvánította előttem? ... gondolhatod! Elmondtam, hogy szeretek s viszontszeretetem; kértem ne akadályozza boldogságomat, ne adjon ahoz ki iránt a becsülésen kívül semmit nem érzek, nem érezhetek. [...] Szüleim szomorúan bár, – még is megnyugodtak s mondták kövessem szívem sugallatát.”²³

Arany János a már idézett, az 1850-es évek elejéről való *Pro memoria* című jegyzetében felhívta a figyelmet arra, amire a *Daliás időkben* feltétlenül ügyelnie kell.

¹⁹ OLOSZ Katalin, „*Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt*”: Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében, *Irodalomismeret*, (32)2022, 3. sz., 4–136.

²⁰ *Uo.*, 17.

²¹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944. 37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 15.

²² Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. márc. 28. = GYULAI Pál *levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. Somogyi Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 410.

²³ ROLLA, *i. m.*, 36–37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 15.

„Éreztetni kell az olvasóval”, hogy a különböző főszereplők, Tolditól Holubárig, milyen hibákat követtek el. Többek között „Rozgonyiban” hiba, hogy leányát, szíve megkérdezése nélkül harcz játék kockájára, vásárra teszi: lakol érte mert elveszti leányát.”²⁴ A Juliska említette „kövessem szívem sugallatát” és Rozgonyi hibája, amely szerint „leányát szíve megkérdezése nélkül” teszi vásárra, arra figyelmeztet, hogy köze van egymáshoz a Rozgonyi Piroska és az apja közötti viszony kifejtésének, valamint Arany felelősségének: egyszerre látjuk őt mint költőt és mint apát.

Juliska levele a következőképpen folytatódott:

Szabó Nyitrába utazott azzal a határozattal, hogy tíz nap múlva vissza jön a válaszáért. [...] E tíz nap nagy forduló pont volt életemben. Igen, igen sok történt velem! Mint a villám ha derült égből csap le oly hirtelen és váratlanul jött lelkemnek a meggyőződés, hogy meg vagyok csalva, ki vagyok játszva. Hogy a kit én úgy szerettem, a kit én oly végtelenül szerettem, a kinek szavában jobban hittem mint mindenkiében, mint szüleimben, mint talán magában a Megváltóban, az egy sehonnai haszontalan könnyelmű, léha ember, az nem szeretett soha, az egy olyan ember kinek feje, szíve üres csak ajka van tele megmérgezett mézzel, hogy az nem méltó arra, hogy rá gondoljak; nem méltó arra, hogy megvessem!! [...] És ez mind azalatt a tíz nap alatt történt, míg Szabó távol volt. Mikor vissza jött a körülményekhez képest lehetőleg nyugodt voltam. Ekkor szüleim féltettek s óvtak Szabótól, mert félték, hogy daczból odadobom magamat. Ezt nem tettem, nem tudtam volna tenni már magában a Szabó iránti tiszteletből sem.²⁵

Arany Juliskát szülei attól féltették, amit Rozgonyi Piroska meg fog tenni: ő daczból odadobta magát a *Toldi szerelmének* 1863/4-ben írt II. énekében. Pedig szerelmesen várta Toldit, akit egyszer látott „nagy vitézi tornán”.

Ott lebeg előtte, vízben, égen, napban,
Bár mi tárgyra néz is: Toldi képe abban;
Még szemét behúnyva is foly az igézet,
Mint ha ki valamit erősen megnézett.
Oh, sziv édes álma, ha nem álom volnál!
Perc, rövid muló perc, soha el nem múlnál!
Rózsa mindig nyilnál, el sem is virulnál!
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

Piroska látta a párviadalokat és azt is, hogy Toldi Tar Lőrinc nevében viaskodott; amikor az győztesként megjelent, tudta a csalást, de nem szólt:

Született szemérem, tanult kötelesség:
Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!

²⁴ *Toldiana*, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 505.

²⁵ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = *ROLLA, i. m.*, 37–38. Idézi: *OLOSZ, i. m.*, 15–16.

Elhárította a védelmet is:

Köszönöm, köszönöm. Nincs panaszom semmi,
Akarok Tar Lőrinc felesége lenni.

Juliska levele így zárult:

Szabó iránt nem érzek a becsülésnél és a részvétnél most még egyebet. De nem is csoda. Nem szerettem volna soha, de nem is merném azt mondani, hogy szerettem, ha most már tudnék más iránt valamit érezni! De éppen mert annyira becsülöm őt, nem tudom visszautasítani, nem tudnék neki oly nagy fájdalmat szerezni. Ő nem tud semmit arról, mit neked fönnebb írtam, ő csak annyit tud, hogy nem szeretem, de senkit sem is szeretek. Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el most is. [...] Adja ég, hogy mi Neked, nekem és minden jó akaróimnak óhajtása, – tudniillik, hogy Szabót szeretni tudjam – beteljesedjék!!!²⁶

1859. augusztus 25-én Szabó Sámuel ismét Nagykőrösön volt. Olosz Katalin írja a fennmaradt dokumentumok alapján, hogy ez volt a Juliskától való búcsú napja. Ekkor tudhatta meg „Arany János döntését arról, hogy végleg ugyan nem utasítja el, de nem is biztatja, várjanak a döntéssel, amelynek feltétele annyi, hogy ha Juliska időközben megszereti Szabót, a költő-apa nem áll útjában boldogságuknak”.²⁷

Szeptember 20-án Juliska ígérete szerint írt Szabó Sámuelnek, aki még nem tudott a nyári szerelmi csalódásról. Az őszi helyzet így más volt, mint az első találkozás:

Igaza volt Önnek! Most én is által látom hogy a' távollét fejlesztheti növelheti ugyan a' szerelmet, de nem – szülheti. [...] Arról legyen meggyőződve, én biztosítom hogy senkit a' világon senkit nem szeretek. Szivem tökéletesen szabad és osztatlan; 's – mint személyesen is mondtam – nem fogom azt Ön ellenében elsáncolni, sőt – a' menyiben hatalmamban áll – igyekezem hogy óhajtott célját elérje. A mit pedig e részben Önnek ajánlhatok: jöjjön mikor csak lehet, mikor csak körülményei engedik; adja minél több jelét szerelmének mindenben és mindenütt hol csak alkalma lesz rá. Reméllem hogy ez sokat teend. Én jelenben is Önnek adhatnám kezemet a' nélkül hogy az engem boldogtalanná tenne, a' nélkül hogy az által valami nagy áldozatot hoznék Önnek: de nem tudom, nem akarom, és nem is fogom soha senkinek ha vele együtt szívemet is nem adhatom.²⁸

Juliska Szilágyi Sándor kézbesítésével kapta meg Szabó Sámuel válaszát (amely, a többivel együtt, érthető okokból nem maradt meg), aki személyesen megjelent Nagykőrösön október közepén, majd – a Szendrey Máriának írott, már idézett leveléből következően,

²⁶ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38–39. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

²⁷ OLOSZ, *i. m.*, 19.

²⁸ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1859. szept. 20. = Uo., 67.

Pesten is: „Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el most is.”²⁹ Arany János ugyanis, egy nappal a Kazinczy-centenárium megünneplése előtt, október 26-án felutazott Pestre. A Tompa Mihálynak írt beszámolója szerint „Julcsa és Laczi is feljöttek velem Pestre; Julcsa ott is maradt. Szándéka a tél nagy részét ottan tölteni, – ha belé nem ún a városi életbe.”³⁰

Juliska a Csengery család vendégeként töltött öt hónapot Pesten: „Most feljöttem Pestre a jó kedves Csengeryékhez, hogy ne legyek mindig a multra emlékeztető tárgyak közt és hogy gyógyuljak meg egészen.”³¹ November 3-án azt kérte Szabó Sámuelről, hogy „jobb lesz ha levelét ide Pestre Csengery bácsinak czimezi, s nem – mint határozók – Szilágyinak Kőrösre”.³² A marosvásárhelyi tanárember karácsonyra tervezte újabb feljövételét.

Arany 1859. november 30-án írta meg első levelét Nagykőrösről Szabó Sámuelnek:

Tisztelt collega úr,
kedves öcsém!

Pár nappal ezelőtt kaptam leányomtól levelet, melyben gyermeki őszinteséggel tárja föl lelki állapotát. Úgy látom, hogy igen nagy küzdelem foly lelkében s nem tudja magát igenre vagy nemre határozni. Korát, fejlődését, tapasztalás hiányát tekintve, nem csodáltam, hogy eleinte az egész nem tudta oly komolyan venni, mint a lépés fontossága megkívánja: de most e könnyű gondolkodás teljesen eltűnt, s helyébe küzdelem lépett. Úgy hiszem legokosabbat tennénk, időt engedve, míg e küzdelem lefoly, s nem erőszakolva érzelmeit, elhatározását. Ön, mint tudom, szándékszik ismét feljöni Karácsonyra: de vajon ez által nem fogja-e mintegy erőszakolva érezni magát, hogy siessen az eldöntéssel? Pedig az ily kényszerűség mély és nehezen kitörölhető nyomot hagyna a lélekben. Vagy nemet mondana, a mit ugyan ily előzmények után kevésbé hiszek; vagy igent, de azon megújulható fájdalmas érzettel, hogy nem volt elég ideje az önelhatározásra, – hogy siettették. – Mert bár önneli ismeretsége már most nem mondható nagyon rövidnek, de úgy látom én, hogy a tulajdonképi komoly küzdelem csak mostanában vette kezdetét; s bár ön iránt ellenszenvet nem táplál, sőt szíves örömmel látja, de még mindig haboz kimondani a határozott szót. Véleményem tehát oda megy ki: hagyjuk őt magára egy darabig. Ön is meg lesz kímélve egy téli utazás kellemetlenségeitől, – valamint ő is a fájdalomtól, hogy nyilatkoznia kelljen, mielőtt magával egészen tisztába volna, mielőtt azt érezné, hogy e nyilatkozást önjószántából teszi. Ha ön látogatását tavaszfeléig elhalasztani nem sokallná, úgy hiszem, ez elég idő lenne arra, hogy e küzdelem csendesesen lefolyjon. Mert megvallom, csak azon meggyőződés mellett ohajtom leányomat Önnel egyesíteni, ha tudom, hogy szívhajlam vezetni karja közé.

²⁹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

³⁰ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. nov. 2. = AJÖM XVII., 345.

³¹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

³² Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1859. nov. 3. = OLOSZ, *i. m.*, 68.

Bocsásson meg, ha netán levelem, vágyait kellemetlenül érinté, s mindenek fölött kérem, ne tekintse soraimat elútasításnak, sem a szülék, sem leányom részéről – ki-nek éppen tudta nélkül irom – s fogadja szives kézzszorításomat!

igaz barátja
Ajános³³

Juliska apja következetes volt: ezúttal is a költő teremtette apa, Rozgonyi bírálatát követte, aki „leányát szíve megkérdezése nélkül” teszi vásárra, majd aki nyáron azt tanácsolta leányának, hogy kövesse szíve sugallatát. 1859 telének elején is az a beleegezés feltétele, hogy „szívhajlam vezeti karja közé”. Időt és türelmet kért, hogy a Pestre vitt Juliska önmagában döntsön.

Amikor a *Toldi szerelme* harmadik énekében a király búcsúzkodott Kesziben, Rozgonyi megígérte, hogy felkíséri leányát Budára: „Örömet ígérte, öröme telt benne, / Nem tudja, hogy inkább temetőbe menne.” A király válasza fontos és Arany János leveléhez hasonló – bár korábban úgy nyilatkozott, hogy „De nem úgy ütött ki, ahogy én akartam”, most pedig: „De Lajos, köszönve, mond: »az idő múlik«”.

Juliska igyekezett megszeretni Szabó Sámuel: „itt csak idő segíthet – írta 1860 elején –, itt csak egy gyöngéd baráti viszonyból fejlődhetik részemről szerelem. (Hisz azt mondják hogy a' barátságtól egy a lépés a' szerelemig!)”³⁴ Levelei ennek megpróbáltatásait és sikertelenségét tanúsítják.

Piroska viszont igyekezett legyőzni Toldi iránti szerelmét:

Rozgonyi Piroska föltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Ketté szakad ámbár, és ha könyez vért is:
Feleségül mégyen Lőrinchez azért is. [...]
Piroska sokat tőn – majdnem lehetetlent,
Elnyomni szerelmét, az első egyetlent [...].

„1859 végére Szabó Sámuel két tűz közé került: Juliska arra kérte, hogy minél gyakrabban találkozzanak, mert úgy vélte, a személyes találkozások segíthetnek abban, hogy barátságból szerelemmé alakuljanak érzelmei. Arany János viszont éppen az ellenkezőjét, a távoltageztást kérte tőle, mert meglátása szerint Juliskának egymagában, befo-lyásoló körülményektől függetlenül kellene eljutnia a döntéshez”.³⁵ 1859 karácsonyán mégis létrejött a találkozás, amely során Juliska „ottléte alatt tájékoztatta Szabót előző szerelméről és csalódásáról”.³⁶

³³ Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykovács, 1859. nov. 30. = OLOSZ, i. m., 86.

³⁴ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8. = OLOSZ, i. m., 71.

³⁵ OLOSZ, i. m., 27–28.

³⁶ Uo., 29.

Nagy a különbség Juliska és Piroska helyzete között: levelezés és apai óvás ellenére találkozás volt itt, a kényszerűvé vált távollét ellenére nagy szerelem maradt ott. Mindazonáltal mégis van hasonlóság kettejük lélektani harcában.

Az első a „szerelem-megvetés-fájdalom-szégyen” érzelméből következő lelki üresség, amelyet Juliska még kiábrándulásakor tapasztalt.³⁷ Piroska, amikor Tar Lőrinc győztesként megjelent, hasonló fájdalmat és szégyent érzett:

De, ha erőt tudna is venni szemérmén,
Nem lázad-e lelke mai szörnyű sérvén,
Hiszen *itt volt, megvitt*; odadobá csúfra,
Mint egy leszakított virágot az útra.
Most ennyi gyalázat ember elé jusson?...
Kocsi után ő, mely fel nem veszi, fusson?...
Nem! bár a halálnál még iszonyúbb jönne. –
Záporosó módra megeredt a könnye.

A másik a személyes felelősség: „magamra kentem minden szennyet minden mocskot”³⁸ – írta Juliska még a nyáron, majd 1860 elején: „ha soká így tart mardosó körmével szétszaggatja lelkemet az önvád!”³⁹

Piroska hasonlóképpen önmagán kereste a tévedést:

Minden okot, vádat, maga ellen zúdít,
És menti, kiment, érte vivó Toldit:
Ki tudja, mi rejtett fogadás gátolta
Hogy megnyissa szívét, akkor, vagy azolta!
S nem volt-e az egész viadal kísértés?...
Bajnoka szívének betegítő sértés,
Hogy ama jöttmentnek magát oda dobja,
Csakhogy az oltárnál melegedjék jobbja?...

Juliskára és Piroskára egyaránt vonatkozott a kötelesség, a becsület parancsa. Juliska 1860. január 8-i levelében írta, hogy:

senkivel olyan boldog nem lennék mint Kegyeddal, ha – viszontszerelem fejlődnek [!] ki bennem. Ismétlem nem tekintettem volna mindezekre, hanem már első találkozásunkkor azt mondtam volna egyszerűen hogy feledjen. Ez lett volna a becsületbeli kötelességem. De minthogy jobban meg voltam – vagyok – és leszek – győződve a Kegyed örök szerelméről mint valaha a’ magamról is, úgy gondoltam, hogy talán nem rontunk a’ dolgon semmit ha várunk, és reméllünk[.]⁴⁰

³⁷ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 16.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8. = OLOSZ, *i. m.*, 72.

⁴⁰ *Uo.*, 71.

Mindez – hogy Olosz Katalint idézzem – „előrevetíti további leveleinek téma- és gondolatvilágát, amelyeknek csaknem állandó kulcsfogalmaiként emelhetjük ki az őszinteség, kötelesség, becsület, önvád, hálátlanság, önbecsülés szavakat”⁴¹

Hasonló szerepe van a becsületnek a *Toldi szerelme* V. énekében is, amelynek kezdetén Piroska lelkiállapotát a következő sorok jellemzik:

Halni ha lehetne, oh! halni szeretne:
Szűnjön meg az élet, csak a becsület ne!

Ugyanott, később:

S látva, hogy az ellen amit sorsa végez
Nincs menedék földhöz, irgalomért éghez:
E gyöngé teremtés, Piroska, ezentúl
Kezdte magát törni a kötelességhez.

S ez nyilvánul meg akkor is, amikor hármasan vacsoráznak, és Lőrinc elmenekül a felháborodott Miklós elől. Ő magával vinné Piroskát, aki

Kibontakozott és rebegi esdőleg:
„Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!”

Számukra elsődleges az ígéret, az adott szó hatalma. Juliska ezt írta: „Nálunk létében megígértem hogy fogok irni ’s Önt magamról, illetőleg érzelmeimről tudósítani. Komolyan vádolnám magamat ha ez első óhajását nem telyesiteném.”⁴²

Piroska pedig:

Erőltette magát Piroska, hiában:
Vergődhetik immár szava hálójában!

Toldi hasonlóképpen:

Oh! folyna e lélek, rohanna magátul,
Csak büszke becsület ne állana gátul;
Piroska lelkével bizony összefolyna,
Csak adott szó s ál harc szemérme ne volna [...].

Több azonos motívum összeköti őket. Juliska így ír álmodozásáról:

gyakran úgy elmerengek messze, messze a’ távol jövőben; ’s úgy találok, vagy talán
érezem is hogy a’ Kegyed oldala mellett számomra egy boldog, nyugott, szép csöndes

⁴¹ *Uo.*, 31. Kiemelés az eredetiben.

⁴² Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagy-Kőrös, 1859. szept. 20. = *Uo.*, 67.

élet vár. Egyes jeleneteket idézek előmbbe, elgondolom, hogy miként fogunk mindketten az egymás boldogítására törekedni, 's ebben egymással mintegy versenyezni, miként fogjuk egymással közölni apró gondjainkat, bajainkat; miként fogok én csak egyedül annak élni hogy Kegyednek minél több örömet szerezzek; ezt, mondom, mind föl gondolom 's ilyenkor nyugott, elégedett vagyok, vagy talán boldog is.⁴³

Piroska ebben reménykedik:

De mikor az első indulat alább szállt,
Kereste szegény *szív* a fogódzó nádszált,
Azt keresé titkon, éjente-naponta,
Hogy mi után áhit, még neki se' mondta. [...]
Ha talán a bántást a lovag megbánta,
S édes szerelemre fordulna iránta?...

Toldit pedig ez a jövő vonzza:

S megriad a kürtszó odafenn, úgy tetszik,
A dobogó hídat elébe eresztik,
Fönn meg az erkélyen hű asszonya várja:
Piroska, Piroska – fészken ülő párja.

Közössé válik Juliskában és Piroskában a kétségbeesés, a meghalni akarás, amely azonban nem vezet öngyilkossághoz. Juliska így jellemzi önmagát:

Jobb lenne ha én nem is lennék többé a' világon; hidje el oly igazán kívánom ezt gyakran. A multba nem merek vissza pillantani, mert csak keserűséggel kell szemeimet elkapni onnan; a jövőben nem látok semmit mi vígaszomra, vagy kárpotlásomra lenne; itt tengődöm a' jelen egyhanguságában, elégedetlenül sorsommal, 's mindenkivel széles e világon!⁴⁴

Aztán Kegyed épen úgy tesz, mintha én tudj' Isten milyen öngyilkolási eszmékkel volnék tele. Azért hogy szeretnék nem élni nem következik hogy egyszersmind megöljem magamat.⁴⁵

Piroska is hasonló állapotban van:

De könnyü halálhoz nincs semmi reménység:
Játszik piros arcán az ifju egészség,
S úgy védi magát a viruló ép élet:
Soha öngyilkosság eszébe se rémlett.

⁴³ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 25. = *Uo.*, 73.

⁴⁴ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 12. = *Uo.*, 82–83.

⁴⁵ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 23. = *Uo.*, 84.

Arany János második, Juliska és a marosvásárhelyi tanár kapcsolatát lezáró, 1860. június 20-án kelt, most nyilvánosság elé került levele a *Toldi szerelme* előtörténetéhez tartozik.

Kedves kolléga ur!

Leányom közlé velem Önnek utóbbi levelét, melyben vágyat fejez ki a körösi látogatás iránt. Apai kötelességet vélek teljesíteni, ha ezúttal én válaszolok.

Őn tudja, minő érzelmekkel fogadtam legelső ajánlatát. Oly feltételhez kötém apai jóváhagyásomat, a mi legtermészetesb, sőt egyedül természetes. Ha leányom hajlámát bírja – ez volt föltételem. S azóta nem történt változás érzelmimben. De azóta hosszú idő folyt le, elég idő arra, hogy leányom részéről is kifejlődjék a sympathia. Semmi akadályt nem tevének mi szülők. És mi az eredmény? Ott állunk, hol az első napokban – sőt félek, hogy ott sem.

Ne csálja magát, édes barátom. Mióta Juliska Pestről hazajött, elég alkalmam lőn kitapogatni érzelmeit. Ő erkölcsi kötelességül tette volt magának, Önt megszeretni. Azt hívé, hogy oly tiszta érzelmeket viszonzni becsületben járó dolog. Szüleinek tanácsa, javallása mindazoknak, kiket tisztel és szeret, – nem különben saját eszének meggyőződése az Ön nemes tulajdoniról: mindez parancsoló törvény gyanánt tűnik előtte fel. De a szív nem hajolt meg e törvénynek: hosszú, makacs, gyötrő küzdelem következék. Az életvidor leánya elveszté kedélye friseségét, halk szomorúságba süllyedt, figyelme szórakozott, arcza borongó, egészsége megtámadva lőn. Döbbenve láttuk rajta e változást: nem ismerénk benne leányunkra. Így telt el pár hó a pestri hazajövetel után. Végre többszöri unszolásom erőt veve rajta: kitört belőle a szó. Édes barátom: elmondjak-e mindent röviden? Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul sajnálta Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg! Tartoztam Önnek ez őszinteséggel.

Most már átal fogja Ön látni, hogy ide jövele mindkettejük részéről csak a szenvedést újítaná meg. A találkozás méginkább [!] fölszítaná Önnek jobb sorsra méltó gerjedelmét, a nélkül, hogy a viszonzásra csak annyi remény is mutatkoznék, mint eddig. A másik félnél pedig újra kínos küzdelem állna be, s erőszakolása annak, a mit erőszakolni nem lehet. Ne jöjjön, kérem. – Mi a szünidőt úgy sem szándékozunk itt tölteni, hacsak véletlen akadály el nem fog. Aztán leányos szülék a világ szeme és nyelve iránt is tartoznak némi figyelemmel, hamár a kilátás ennyire bizonytalan. Ön nem fog minket balúl érteni.

Bocsásson meg, ha keserű perczeket okoztam. Kötelességből tevé, Ön és magunk iránt. Fogadja egyszersmind baráti jobbomat és tartsa meg szives jó indulatában

tisztelőjét
Aranyt⁴⁶

A levél szókéncse visszhangzik a *Toldi szerelmében*. A kötelesség, amelyre a levél hivatkozik, éppolyan erős, mint amilyen Rozgonyi Piroska és Juliska esetében volt: Arany szükségesnek látta az apai beavatkozást, azt, hogy megszüntesse azt a „parancsoló törvény”-t, amely leánya lelkismeretét fenyegette.

⁴⁶ Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykovács, 1860. jún. 20. = *Uo.*, 87–88.

Piroska a királynak írt levelet; ennek nyomán Toldi számára az

Érsek az egyháznak feloldja nagy átkát,
Vissza neki adja lelki szabadságát;

együttal felmentve őt a „lovagi törvény” üldözése alól. Az apa levele Juliska lelki békéjéhez tette meg az első lépést.

„Az életvidor leánya elveszté kedélye friseségét” – írja Arany Szabó Sámuelnek. A VI. ének emlékezése szerint most már nem jelenhetett meg Juliska „árva leánya” számára „az a vidor élet, / A szép kis alakból kisugárzó lélek,” amely a X. énekben Piroskát így jellemezte:

Itt, ahol a szívek hallgatva megtörnek,
Egy deli, vidor szűz – ugyan, inkább gyermek –
Készül kezeimből venni örök fátyolt;
Nem mert a világnak meghalt s ide vágyott...

A költő emlékezése pedig így eleveníti meg Juliskát:

Az a komoly érzés játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett;
Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem...

„Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul sajnálta Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg!” – összegezte Arany leányának szándékát. Ez így tér vissza a *Toldi szerelme* II. énekében:

De csak egy pillantás, a szerelemé kell:
Jaj neki! a szíve ketté hasad ékkel [...].

Szíve baját egy sem tudja Piroskának;
Panasza most sincsen halovány ajkának:
Édes ölé bűnét kebelébe zárván,
Megy az áldozatra – néma, kötött bárány.

A VI. énekben pedig így:

Hát még, ha leányi áldozatát méri!
Meddő legyen inkább, az egeket kéri;
S visszára viszálván anya-érményét,
Meggyűlöli apja lehető reményét.

Elmondható tehát, hogy Rozgonyi Piroskára is áll az, amivel Arany Juliska összegezte küzdelmét: „Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt”.⁴⁷ S a *Toldi szerelmének* eddig csodált ábrázolásai mögött nemcsak költői és lélektani mélység, hanem apai szenvedés és hosszú, szolidáris próbatétel rejtőzik.

Juliska és Szél Kálmán eljegyzése 1863. március 18-án volt Nagyszalontán. Arany így tudósította Tompa Mihályt: „A viszony kölcsönös hajlandóság útján fejezt ennyire: s nekünk szüléknek semmi okunk e házasságban leányunk sorsa iránt meg nem nyugodva lenni.”⁴⁸ Az esküvő az év nyarán, augusztus 9-én volt, Arany Jánosék lakásában. „Ismét egy koczka, kis családunk életében – reméljük s adja isten, jól forduljon! De, édes barátom, e néhány hónap alatti tapasztalásim folytán, vigaszúl nektek, mondhatom, hogy ha boldogság gyermekekkel birni, – még is van abban némi megnyugvás, ha az embernek.... nincsenek gyermekei! többet nem mondhatok – talán okom <sincs> ennyire sincs.”⁴⁹ Arany ezután, 1863 végén tért vissza – mint írta, némileg megnyugodva – a *Toldi szerelméhez*.

⁴⁷ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1860. máj. 30. = *Uo.*, 85.

⁴⁸ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. márc. 18. = *AJÖM* XVIII., 292.

⁴⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. júl. 23. = *AJÖM* XVIII., 343.